

Bacheloreindwerkstuk: De doelgroep van de eerste Spreukenverzameling (Spr. 1:1-9:18)

Scriptie aangeboden aan:

Dr. M.C.A. Korpel en dr. H.L.M. Ottenheijm

Departement Godgeleerdheid

Theologie en Religiewetenschappen

Faculteit Geesteswetenschappen

Universiteit Utrecht

Als onderdeel van de cursus

Bacheloreindwerkstuk Religiestudies (RT3D13001)

Door: Ruben van Asselt (3643638)

Datum: 21 augustus 2014

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. Vormkritiek.....	4
2. Datering.....	5
3. Auteurschap en sociale achtergrond.....	7
3.1 Spreuken als menselijk product	7
3.2 Scholen	7
3.3 Hof	8
3.4: Familiecontext.....	9
3.5: Waarschuwing voor de crimineel.....	10
3.6: De vreemde vrouw	11
3.7 Conclusie Sociale locatie	13
4. Umwelt	15
4.1: Inleiding.....	15
4.2: Verschillende oudoosterse parallellen.....	15
4.3: Arabische parallellen	17
4.4 Conclusie Umwelt.....	17
5. Genre	19
6. Theologie	20
7. Het doel van de Spreuken	22
8. Concordantieonderzoek.....	24
8. 1 בֶּן zoon	24
8.2 נָעַר jongeling.	24
8.3 פְּתִי onervarene	25
Conclusie	27
Bibliografie	28

Inleiding

De scriptie is een onderzoek naar de doelgroep van de eerste spreukenverzameling (Spr. 1:1-9:18). Het onderzoek naar de doelgroep wordt om praktische redenen beperkt tot de eerste spreukenverzameling, omdat het onderzoek anders te breed en te uitgebreid wordt. De verzameling bevat tien onderwijzingen en drie wijsheidsgedichten. Deze verzameling onderscheidt zich zowel in vorm als in inhoud van de rest van het Spreukenboek. Het geheel van het boek Spreuken behoort tot een genre dat alom vertegenwoordigd was in de oudoosterse wereld. Daarom is het noodzakelijk om verder te kijken dan de Israëlitische wijsheidsgeschriften. Er blijken verschillende genres te zijn in de wijsheidsliteratuur van het oude Oosten, maar de verschillen uiten zich ook in de verschillende deelverzamelingen van Spreuken. Inhoudelijk is de eerste verzameling te onderscheiden omdat het een andere ontstaansgeschiedenis heeft. Vanwege de vraag wie de oorspronkelijke schrijver op het oog heeft gehad wordt gezocht naar aanknopingspunten in het geheel van de oudoosterse wijsheidsliteratuur. Dat betekent dat deze scriptie voornamelijk bestaat uit literatuurstudie. Daarnaast helpt een concordantieonderzoek naar drie woorden die worden gebruikt om de doelgroep aan te duiden. Eerder werd door wetenschappers vooral gedacht dat Spreuken een product was van een wetsschool, maar met name door onderzoek van Golka en Westermann is er een kentering in het debat gekomen. Daardoor wordt de mogelijkheid dat Spreuken eerder ontstaan is in de familiecontext meer onderzocht. Deze discussie is van belang voor de scriptie aangezien de doelgroep alles te maken heeft met de plaats van ontstaan. De Bijbelvertaling die gebruikt is de Nederlandse Statenvertaling en één eigen vertaling van de eerste zeven verzen van Spreuken.

1. Vormkritiek

Murphy acht het waarschijnlijk dat de instructies van de hoofdstukken 1 tot en met 9 een literaire compositie verraden die er vanaf het begin al ingelegd is.¹ Daarmee bedoelt hij te zeggen dat een kleine verzameling spreuken niet door de loop van de tijd kan zijn uitgegroeid tot het geordende geheel dat het nu is. De eerste negen hoofdstukken vormen een introductie op het vervolg van het boek en worden daarom later gedateerd dan de andere hoofdstukken.² De eerste verzameling van 1:1-9:18 bevat 10 onderwijzingen of instructies. 10:1-22:16 bestaat uit kolometrische geformuleerde spreuken. Het parallelisme is in de hoofdstukken '10-15 meestal antithetisch en in de hoofdstukken 16-22 overwegend synoniem.'³ Een steeds terugkerend element in de spreuken is dat het gericht is aan 'mijn zoon'. Dit adres wordt herhaald van hoofdstuk 1 -23. Het volgende gedeelte in het Spreukenboek bevat veel korte en gevarieerde verzamelingen.⁴ Daarnaast bevat het laatste deel 17 vermaningen tegenover 2 in het voorafgaande deel.⁵ Op basis van de vorm is er dus een duidelijk zichtbaar verschil tussen de verschillende spreukenverzamelingen. De verzen 1:1-9:18 vormen zodoende een duidelijke eenheid binnen het geheel van het Spreukenboek.

¹ R.E. Murphy,; *Proverbs* (World Biblical Commentary), Thomas Nelson: Nashville, 1998, xx

² M.V. Fox, *Proverbs 1-9* (The Anchor Bible), Doubleday: New York, 2000, p.6

³ E.W. Tuinstra, *Spreuken I* (De prediking van het Oude Testament), Callenbach: Baarn, 1996, p. 10

⁴ R.E. Murphy, *Proverbs* (World Biblical Commentary), Thomas Nelson: Nashville, 1998, p. 169

⁵ Ibidem, p. 169

2. Datering

De datering van de eerste spreukenverzameling is mede bepalend voor de beantwoording van de hoofdvraag en daarom van belang. De datering van het spreukenboek zorgt al decennia voor veel discussie. Aangezien er niet veel aanknopingspunten zijn zoals in andere teksten van het Oude Testament waar veel naar concrete personen en objecten en cultuuruitingen wordt verwezen, is de datering een moeilijke opgave.

Volgens Golka is het onderzoek naar de oorsprong van de Israëlitische wijsheid nu in de derde fase. De eerste fase was volgens hem de gedachte dat de wijsheid na-exilisch is, maar in de tweede fase werd deze gedachte hersteld en ontdekte men dat de wijsheid duidelijk ouder is. Voor de derde fase sluit Golka zich aan bij Von Rad die meende dat het nu zaak is om te onderzoeken wat het specifieke is van de Israëlitische wijsheid binnen het geheel van de oudoosterse wijsheid.⁶ Deze fase is ook van groot belang voor het onderzoek naar de doelgroep van Spreuken, omdat specifieke kenmerken van Israëlitische wijsheidsliteratuur mogelijkerwijs te maken hebben met de doelgroep.

Als het gaat om de relatieve datering van Spreuken binnen de geschiedenis van Israël denkt Murphy dat Spreuken zowel een pre-exilisch als na-exilisch deel heeft.⁷ De te onderscheiden deelverzamelingen worden dan min of meer afzonderlijk gedateerd. Fox neigt naar verschillende dateringen voor de verschillende delen. Hij redeneert het op de volgende wijze: 'Het eerste deel van het boek, Spreuken 1-9, is later dan de andere delen omdat het dienst doet als introductie voor de overige spreukenverzamelingen. Een Perzische of Hellenistische datering is waarschijnlijk voor de laatste lagen van het boek.'⁸ Hoofdstuk 8 zou dan een reactie kunnen zijn op Griekse filosofie, hoewel dit volgens Fox een onzekere basis is voor datering.⁹ Anderen hebben aanleiding gevonden voor een vroegere datering van afzonderlijke spreuken. Er wordt bijvoorbeeld gebruik gemaakt van een plurale vorm van *chochma* dat duidt op de antieke wortels. Die vorm komt voor in 1:20, 9:1, 14:1, 24:7.¹⁰ Afzonderlijke spreuken kunnen heel oud zijn, maar de verzameling kan tegelijkertijd van een veel latere datum zijn.

⁶ F.W. Golka, *Die Flecken des Leoparden: Biblische und Afrikanische Weisheit im Sprichwort*, Calwer Verlag: Stuttgart, 1994

⁷ Murphy, R.E., *Proverbs* (World Biblical Commentary), Thomas Nelson: Nashville, 1998, xx

⁸ Fox, M.V., *Proverbs 1-9* (The Anchor Bible), Doubleday: New York, 2000, p.6

⁹ Ibidem, p.6

¹⁰ H.C. Washington, *Wealth and poverty in the instruction of Amenemope and the Hebrew Proverbs*, Scholars Press: Atlanta, Georgia, 1994, p. 116

Hoewel de meerderheid van de commentatoren denkt aan een post-exilische datering, is er toch ook een aantal dat een pre-exilische datering voorstaat. Estes noemt Kayatz, Lang en Boström als proponenten van een eerdere datering.¹¹ Zij baseren hun bevindingen vooral op vergelijkingen met andere Oud-oosterse bronnen. De meerderheidsopvatting die een post-exilische datering voorstaat gaat volgens Estes uit van twijfelachtige aannames over ontwikkelingen in literatuur en theologie in Israël.¹² Als er zulke duidelijke parallellen zijn met andere Oud-oosterse wijsheid die allemaal van veel eerdere datum is, wordt het onwaarschijnlijk dat in Israël na de ballingschap nog eens als nakomertje een wijsheidsproduct werd afgeleverd, beredeneert Estes terecht.¹³ McKane pleit op basis van de genoemde oudoosterse parallellen eveneens voor een vroege datering. Dat doet hij overigens zonder daarmee simpelweg de andere dateringsmethoden van verschillende wetenschappers aan de kant te schuiven.¹⁴ Daarbij komt ook dat de culturele achtergrond in de datering zwaar weegt. Een werk als Spreuken past volgens Kayatz namelijk ook niet goed in een land dat in wederopbouw is na een ballingschap, maar het is eerder een product van de 'salomonische Aufklärung'.¹⁵ Juist de verschillende verwijzingen naar het hof en het feit dat hoewel spreuken in verschillende contexten kunnen ontstaan de verzameling plaats vindt aan het hof (1,1; 10:1; 25:1) pleiten voor een vroege datering.

Concluderend kan worden opgemerkt dat er slechts een grove indicatie voor de datering kan worden gegeven. Er is te vaak te weinig onderscheid gemaakt tussen de ontstaansgeschiedenis en de opschriftstelling. Juist de wijsheidsliteratuur heeft vaak een lange orale geschiedenis. Fox oppert 'vanaf de tijd van Salomo (halverwege de tiende eeuw) tot Hizkia's tijd (achtste tot zevende eeuw).'¹⁶ Dat is een goede indicatie voor de ontstaansgeschiedenis van de Spreuken. Wat de opschriftstelling betreft gelden iets andere regels. Vanuit de tekst is er een verwijzing naar de redactionele activiteit van de mannen van Hizkia in 25:1. Dat geeft een terminus a quo van ongeveer 700 v. Chr. Als terminus ad quem wordt vaak verwezen naar Ben Sira die in zijn werk duidelijke afhankelijkheid toont van Spreuken. Dat boek is geschreven rond 180 v. Chr. Maar verschillende gegevens wijzen er op dat voor de activiteit van 'de mannen van Hizkia' al spreuken waren verzameld en die tijd kan verbonden worden met Salomo's koninkrijk zoals Fox oppert.

¹¹ D.J. Estes, *Hear, my son: Teaching and learning in Proverbs 1-9*, Apollos: Leicester, 1997, p. 16

¹² Ibidem, p. 17

¹³ Ibidem, p. 17

¹⁴ W. McKane, *Proverbs: A New Approach*, SCM Press LTD: London, 1970, p. 8

¹⁵ C. Kayatz, *Studien zu Proverbien 1-9*, Neukirchener Verlag: Neukirchen-Vluyn, 1966, p.138

¹⁶ Fox, M.V., *Proverbs 1-9 (The Anchor Bible)*, Doubleday: New York, 2000, p.6

3. Auteurschap en sociale achtergrond

3.1 Spreuken als menselijk product

In de meeste commentaren wordt gewezen op het voorkomen van spreukenverzamelingen in de oudoosterse wereld. Van der Ploeg wijst erop dat het gebruik nog veel breder voorkomt en vat spreuken dus op als een *menselijk* verschijnsel.¹⁷ Dit sluit goed aan bij de latere onderzoeken van Golka en Westermann die ook besproken worden. De mens als producent van spreuken geeft om te beginnen een belangrijke aanwijzing om de oorsprong van het Spreukenboek te vinden. De oorsprong ligt wellicht bij de 'gewone man'.

3.2 Scholen

Bij het auteurschap van het Spreukenboek is vaak gedacht dat het een product is van een school die al dan niet verbonden was aan het hof. Murphy wijst erop dat er in verschillende oudoosterse landen wetsscholen waren ontstaan. Hij acht het waarschijnlijk dat ook in Israël een wetsschool aanwezig was.¹⁸ Onder het kopje 'Umwelt' wordt de mogelijke invloed van buitenlandse scholen op de Israëlitische wijsheidsliteratuur nagegaan.

Veel andere geleerden zagen ook binnen de Tenach aanleiding om aan te nemen dat er in Israël zulke scholen bestonden. Te denken valt dan aan veel aangehaalde teksten zoals Jer. 18:18, Spr. 1:5; 22:17; 24:23 en Job 15:18. Het bestaan van de wetsscholen is in het bijzonder uitgebreid beschreven door onder anderen Hermisson in zijn boek 'Spruchweisheit'.¹⁹ Volgens Von Rad was er in Israël zelfs een aparte klasse van wijze scribenten aanwezig die onder andere het Spreukenboek hebben geproduceerd.²⁰

Deze gedachte kreeg tegenstand van met name Whybray en Golka, zij vonden dat de wijsheid niet het product was van een school maar eerder van de gewone man. Golka's vergelijkende studie naar parallellen tussen Spreuken en hedendaagse Afrikaanse spreuken is indrukwekkend en veelzeggend. Deze studie wijst op de mogelijkheid dat spreuken zoals die te vinden zijn in de Bijbel kunnen zijn ontstaan buiten het hof om en zelfs in een rurale context.²¹ Het ontstaan van spreuken aan het hof is volgens Washington om dezelfde reden zelfs onwaarschijnlijk: 'Many of the proverbial king-sayings

¹⁷ Van der Ploeg, J., *Spreuken* (De boeken van het Oude Testament), J.J. Romen & Zonen: Roermond, 1952, p. 8

¹⁸ Murphy, R.E., *Proverbs* (World Biblical Commentary), Thomas Nelson: Nashville, 1998, xx

¹⁹ H.J. Hermisson, *Studien zur Israelitischen Spruchweisheit*, Neukirchener Verlag: Neukirchen, 1968

²⁰ Longmann III, T., *Proverbs* (Baker Commentary on the Old Testament, Wisdom and Psalms), Baker Academic: Grand Rapids, 2006, p. 26

²¹ F.W. Golka, *Die Flecken des Leoparden: Biblische und afrikanische Weisheit im Sprichwort*, Calwer Verlag: Stuttgart, 1994

are likely to have originated as village wisdom, not royal court teaching.²² Hij doelt daarbij op de studie van Golka naar Afrikaanse spreuken. Daarbij heeft hij belangrijke steun aan Westermann die gelijke bevindingen heeft. De parallellen tussen de Afrikaanse spreuken en die uit het Spreukenboek zijn er echter vooral in de tweede spreukenverzameling van hoofdstuk 10-31 dat toch een wat ander karakter heeft dan Spreuken 1-9.

Een ander belangrijke punt in het debat wordt aangedragen door Fox die het belangrijke onderscheid aanbrengt tussen een 'school of sages' en een 'school of scribes'.²³ Hij wil daarmee zeggen dat alhoewel de verzameling en selectie van spreuken best in handen kan zijn geweest van scribenten -- al dan niet verbonden aan een hof -- dat nog geen antwoord biedt op de vraag naar de oorsprong van spreuken. De vraag of Spreuken een product is van een wetsschool of school van wijzen kan niet doorslaggevend worden beantwoord op grond van de Bijbelse literatuur. Het onderzoek naar de oudoosterse wijsheid in de volle breedte biedt enige uitkomst. Want als er door proponenten van de school als ontstaanslocatie ter vergelijking wordt verwezen naar Egyptische scholen is Clifford zelfs stellig in zijn afwijzing: 'Egyptian authors were not school teachers, but fathers teaching their sons.'²⁴ Daarbij komt ook dat juist de Spreuken zich goed lenen voor onderwijs. Want de spreuken (1-9) hebben juist daarom een duidelijke poëtisch karakter. Een belangrijke vorm is het *parallelismus membrorum*, een taalkundige vorm die vooral belangrijk is in orale culturen. Door de spreuken in deze vorm te noteren werd volgens McKane instructie effectiever en het onthouden was voor de student makkelijker.²⁵

3.3 Hof

De vele allusies naar koningen en het hof in het Spreukenboek zijn echter niet te negeren. Zeker als er sprake is van de claim dat de Spreuken van Salomo zijn en daarnaast verwezen wordt naar redactioneel werk aan het hof van Hizkia (25:1). Fox leest Spreuken 1:1 in het licht van 22:17, 24:23 en betreft daarbij voorzichtig ook 30:1 en 31:1 en komt dan tot de conclusie dat Salomo als auteur wordt voorgesteld. Het gaat dan niet om een koning die alleen maar spreuken bedacht heeft, maar ook verzamelde en daarbij wijsheid van anderen in zijn wijsheid opnam.²⁶ Daarbij ziet Fox wel een belangrijk feit over het hoofd, namelijk dat er in het eerste vrijwel geen verwijzing is naar het hof. In de tweede spreukenverzameling lopen teksten die waarschijnlijk zijn voortgebracht in een rurale

²² H.C. Washington, *Wealth and Poverty in the Instruction of Amenemope and the Hebrew Proverbs*, Scholars Press: Atlanta, Georgia, 1994, p. 113

²³ M.V. Fox et al., in *Texts, Temples, and Traditions. A Tribute to Menahem Haran*, Eisenbrauns: Warsaw, 1996, pp. 229

²⁴ Clifford, R.J., *Proverbs: A Commentary* (Old Testament Library), Westminster John Knox Press: Louisville, 1999, p.15

²⁵ W. McKane, *Proverbs: A New Approach*, SCM Press LTD: London, 1970, p. 2

²⁶ Fox, M.V., *Proverbs 1-9* (The Anchor Bible), Doubleday: New York, 2000, p. 57

context en teksten die zijn voortgebracht aan het hof door elkaar heen. Dat is duidelijk een latere verzameling van spreuken, maar in de eerste verzameling is sprake van een meer consistent geheel. De enige duidelijke verwijzing naar het hof is te vinden in het eerste vers waar naar Salomo de zoon van David wordt verwezen. Tegenover dat ene feit is er zijn er veel aanwijzingen om de oorsprong van de eerste verzameling ergens anders dan aan het hof te zoeken.

De oplossing kan zijn dat er de eerste spreukenverzameling min of meer zelfstandig buiten het hof om is ontstaan en later door bijvoorbeeld de mannen van Hizkia (25:1) zijn opgenomen bij spreukenverzamelingen die wel aan het hof zijn ontstaan. Daarbij valt ook te denken aan andere wijsheidsteksten, zoals de tekst van Ptahhotep waarbij de auteur vermelding maakt van een onderwijzing waarin de wijsheden van eerdere wijzen zijn opgenomen.²⁷

3.4: Familiecontext

De aanspraakvorm ‘mijn zoon’ veronderstelt een bepaalde nauwe relatie tussen degene die spreekt en degene die wordt aangesproken. Dat is de betekenis van de suffix eerste persoon. Aangezien בְּנִי in het Hebreeuws een bredere betekenis heeft dan alleen een mannelijke zoon is het gebruik van dit woord in de Spreuken niet van doorslaggevende betekenis. De betekenis kan ook eenvoudig kind zijn zonder dat verder duidelijk is of het mannelijk of vrouwelijk is en wat voor leeftijd het heeft. In de Thora wordt bijvoorbeeld veel gesproken over בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (kinderen Israëls). In de tekst lijkt het echter wel degelijk te gaan om een mannelijke zoon. Dat blijkt met name heel duidelijk uit vers 1:8 “Mijn zoon! hoor de tucht uws vaders, en verlaat de leer uwer moeder niet” (SV). Uit dit vers blijkt de wederkerige relatie, want de zoon wordt hier verbonden met een vader en moeder. In 6:20 is een soort echo te horen van 1:8. ‘Mijn zoon, bewaar het gebod uws vaders, en verlaat de wet uwer moeder niet.’ Het typische is hier de rol van de moeder. Hoewel ze niet aan het woord is wijst de vader die de zoon aanspreekt eerst op haar ‘leer’ en daarna opnieuw op haar ‘wet’. Thora moet dan worden begrepen als ‘raad’ of ‘advies’ wat de moeder in de familiecontext aan haar zoon meedeelt.

Naast de vader en de moeder is er nog een derde persoon die functioneert als bron van onderwijs. En alhoewel het indirect is, toch worden zijn woorden expliciet vermeld. In Spreuken 4 wordt namelijk de grootvader als sprekende ingevoerd. Hij wordt aangehaald door de vader van de aangesproken zonen. Hoewel er hier dus sprake is van *zonen*, is het toch geen reden om hier een schoolcontext achter te zien. De verwijzing naar de moeder in datzelfde vers is volgens McKane een doorslaggevende aanwijzing voor de familiecontext.²⁸ Het betreft dus niet een oude wijze man die meerdere jongemannen onderwijst. Maar hier wordt heel mooi zichtbaar dat wijsheid ook van

²⁷ Ibidem, p. 57

²⁸ W. McKane, *Proverbs: A New Approach*, SCM Press LTD: London, 1970, p. 303

geslacht tot geslacht wordt doorgegeven. De vader en eventueel de grootvader treden op als pater familias en nemen het voortouw in het onderwijs, maar de rol van de moeder is niet gering. De conclusie moet wel zijn dat de rol van zowel de grootvader als de moeder in het onderwijzen van de zoon het onderwijs aan het hof en met name aan een school onwaarschijnlijker maakt.

Vanuit verschillende invalshoeken lijkt de overdracht van wijsheid dus plaats te vinden in de familiecontext. Net zoals de leraar in de Egyptische wijsheidsteksten de natuurlijke vader en de moeder is, zo is dat volgens Clifford ook in Spreuken. Hij verwijst daarbij naar de teksten in Spreuken 1:8; 6,2 en 4:3-4.²⁹ Daarbij moet wel duidelijk blijven dat dit wijst op de oorspronkelijke wijsheidsoverdracht, maar dat wil niet zeggen dat het werk later op een andere manier is gebruikt. De mogelijkheid van het gebruik aan het hof is dan het meest waarschijnlijk.

3.5: Waarschuwing voor de crimineel

Net zoals in Psalm 1 wordt er in de eerste spreukenverzameling een sterke dichotomie gecreëerd tussen de 'raad van de goddelozen' en de 'wet des HEEREN' (Ps. 1:1-2). Daarbij wordt net als in de eerste psalm gewaarschuwd voor de zekere ondergang van degenen die wandelen in de weg van de zondaren (Ps. 1:4-6). De twee manieren worden al in de introductie van het Spreukenboek sterk tegenover elkaar gezet: 'De vrees de HEEREN is het beginsel der wetenschap: de dwazen verachten wijsheid en tucht.' (Spr. 1:7) Hun einde wordt rampzalig: 'Want de afkering der slechten zal hen doden, en de voorspoed der zotten zal hen verderven. Maar die naar Mij hoort, zal zeker wonen, en hij zal gerust zijn van de vreze des kwaads.' (Spr. 1. 32-33) Na de introductie is de eerste aanspraak gericht aan de zoon van degene die aan het woord is, Spreuken 1:8-19. Deze woorden zijn inhoudelijk vooral een waarschuwing om niet terecht te komen in een crimineel circuit. 'Mijn zoon! Indien de zondaars u aanlokken, bewillig niet; Indien zij zeggen: Ga met ons, laat ons loeren op bloed, ons versterken met de onschuldige, zonder oorzaak;' (Spr. 1:10-12) Kennelijk is er geen grote sociale scheiding tussen de zoon en de criminelen, want er is een reëel gevaar dat de zoon zich laat verleiden om met hun op te trekken. Om wat voor mensen het gaat wordt duidelijk geschetst, want ze zeggen: 'Laat ons hen levend verslinden, als het graf; ja, geheel en al, gelijk die in den kuil nederdalen' (v. 12). Ze worden neergezet als moordenaars en in het elfde vers werden ze al neergezet als degenen die onschuldig bloed vergieten. Alhoewel ze onschuldigen vermoorden is hun geweld niet geheel zinloos, maar het is hen te doen om hun goed: 'Alle kostelijk goed zullen wij vinden, onze huizen zullen wij met roof vullen.' (v.13) De vraag komt op of deze waarschuwingen iets verraden over de achtergrond van de zoon. Zou een man van stand ook gevaar lopen om zo gauw te verdwijnen in het criminele circuit? Zou een man van stand zich laten verleiden door wat gestolen geld en goed? Dat is niet erg

²⁹ Clifford, R.J., *Proverbs: A Commentary* (Old Testament Library), Westminster John Knox Press: Louisville, 1999, p.7

waarschijnlijk, dus ook hier geldt dat er een duidelijke aanwijzing is om de zoon te zien als de zoon van de gewone man.

3.6: De vreemde vrouw

Veel van de waarschuwingen in de eerste spreukenverzameling zijn voor de 'vreemde vrouw' en de 'onbekende'. Christl Maier laat in haar onderzoek naar de vreemde vrouw zien dat er hoofdzakelijk twee interpretaties zijn bedacht: een letterlijke of een figuurlijke uitleg van die vreemde vrouw.³⁰ De laatste genoemde uitleg gaat uit van een symbolische betekenis van de vreemde vrouw, deze zou dan staan voor de buitenlandse cultuur als geheel, inclusief de godsdienst van dat vreemde land. Deze uitleg heeft echter niet veel grond in het geheel van de Tenach. De vrouw komt weliswaar voor als beeld van Israël, maar niet zozeer als beeld van de buitenlandse cultuur of godsdienst. Een andere moeilijkheid is dat er in de directe context van de passages over de vreemde vrouw geen directe aanwijzingen zijn voor een figuurlijke uitleg. Een figuurlijke uitleg is waarschijnlijk onnodig ingewikkeld en een letterlijke waarschuwing aan het adres van de zoon is overigens ook gewoon goed mogelijk. Deze uitleg vindt bovendien wel steun in de Tenach, want de Hebreeuwse woorden voor 'vreemde vrouw' (נְכִיָּרָה) komen op een aantal plaatsen in een letterlijke betekenis voor. Ten eerste valt te denken aan het drama van Ezra 10 waar staat beschreven dat Ezra en het volk een verbond met God sluiten om de huwelijken met de vreemde vrouwen te ontbinden. Van dat drama is ook te lezen in Nehemia 13 waar Nehemia een ontstellende ontdekking doet: 'Ook zag ik in die dagen Joden, die Asdodische, Ammonitische en Moabitische vrouwen *bij zich* had doen wonen. En hun kinderen spraken half Asdodisch en zij konden geen Joods spreken, maar naar de taal eens iegelijken volks.' (Neh. 13:23-24) Als Nehemia dat ziet twist hij met de mannen en hij vervloekt ze (v.25) en het is opvallend wat hij tot ze zegt: 'Heeft niet Sálomo, de koning Israëls, daarin gezondigd, hoewel er onder vele heidenen geen koning was gelijk hij, en hij zijn God lief was en God hem ten koning over gans Israël gesteld had? Ook hem deden vreemde vrouwen zondigen.' (Neh. 13:26) Hier blijkt Nehemia terug te grijpen op de traditie dat Salomo verleid werd door de vreemde vrouwen. Die traditie is terug te vinden in 1 Koningen 11 vers 1: 'En de koning Sálomo had vele vreemde vrouwen lief, en dat benevens de dochter van Faraó: Moabitische, Ammonitische, Edomitische, Sidonische, Hethitische.' Het gaat dus duidelijk om buitenlandse vrouwen als er in de Tenach over deze vreemde vrouwen wordt gesproken.

³⁰ C. Maier, *Die "Fremde Frau" in Proverbien 1-9*, Universitätsverlag Freiburg Vandenhoeck en Ruprecht: Göttingen, 1995, p. 7

Clifford wijst in zijn commentaar op het feit dat in heel het oude Nabije Oosten waarschuwingen werden gegeven voor hoerachtige vrouwen.³¹ Heel raak is de vergelijking tussen de 'Counsel of Wisdom'³² een en de teksten in Spreuken met waarschuwingen voor prostituees. De 'Counsel of Wisdom' is een tekst uit de Babylonische wijsheidsliteratuur die thuishoort in het internationale wijsheidsgenre waar ook Spreuken toe behoort.

'Trouw geen hoer, wiens mannen veel zijn,

Noch een tempelhoer, die toegeweid is aan een godin,

Eveneens een gastvrouw, wiens vertrouwelingen tallos zijn,

Zij zal u niet stand houden in je tijd van benauwdheid,

Ze zal gniffelen als je verwickeld raakt in problemen,

Ze heeft geen respect noch gehoorzaamheid in haar natuur.'(vertaling, RvA)³³

Er is discussie of de tempelprostitutie zoals in deze Babylonische tekst beschreven staat voorkwam in Israël. Die discussie hoeft niet gevoerd te worden voor het onderzoek naar de doelgroep, omdat al duidelijk is geworden dat het sowieso gaat om buitenlandse vrouwen waar de onderwijzer zijn zoon voor waarschuwt. En bovendien wordt dit in de nabije omgeving, in het Spreukenboek zelf bevestigd in het volgende parallelisme van Spreuken 23 vers 7: 'Want een hoer is een diepe gracht, en een vreemde vrouw is een enge put.' Wat er zo vreemd is aan de vreemde vrouw is dus daarin gelegen dat ze de zoon niet toebehoort. Het zijn immers andermans vrouwen, zo wordt steeds benadrukt. Het is veelzeggend dat er ook gewaarschuwd voor dezelfde 'vreemde vrouw' in de Egyptische tekst van Ani, waar de vader de zoon toespreekt: 'Staar niet naar haar als ze voorbij komt. Ken haar niet vleeselijk: een diep water, wiens woelingen iemand niet weet, een vrouw die ver van haar man vandaan is.'³⁴ Kennelijk is die vreemde vrouw een verschijnsel dat de landsgrenzen van Israël overschreed.

³¹ Clifford, R.J., *Proverbs: A Commentary* (Old Testament Library), Westminster John Knox Press: Louisville, 1999, p.10

³² Zie voor de Babylonische wijsheidsliteratuur: W.G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, At the Clarendon Press: Oxford, 1960

³³ Origineel in het Engels "Don't marry a prostitute, whose husbands are legion, Nor a temple harlot, who is dedicated to a goddess, Nor a courtesan, whose intimates are numerous, She will not sustain you in your time of trouble, She will snigger at you when you are embroiled in controversy, She has neither respect nor obedience in her nature. Even if she has the run of your house, get rid of her, She has ears attuned for another's football." In W.G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, At the Clarendon Press: Oxford, 1960, p. 103

³⁴ W. McKane, *Proverbs: A New Approach*, SCM Press LTD: London, 1970, p. 94

Opmerkelijk is de waarschuwing voor deze vrouwen te meer omdat er niet alleen wordt gewaarschuwd voor de schoonheid: 'Begeer haar schoonheid niet in uw hart, en laat ze u niet vangen met haar oogleden' (6:25). Maar heel concreet wordt gewezen op 'vleiende redenen' (2:16, 7:5), 'haar lippen druppen honigzeem, en haar gehemelte is gladder dan olie' (5:2), 'gevele van de vreemde tong' (6:24). Met haar vleiende redenen wordt ze sprekend ingevoerd vanaf 7:14 en het eindigt in vers 21: 'Zij bewoog hem door de veelheid van haar onderricht, zij dreef hem aan door het gevele harer lippen'. Al deze waarschuwingen zeggen impliciet iets over de veronderstelde sociale locatie van degene die gewaarschuwd wordt. Deze zoon kan namelijk dusdanig dicht bij deze vreemde vrouw komen dat hij haar stem kan horen en haar lippen hem kunnen verleiden. Juist diegene die net als de beoogde doelgroep ook een נַעַר wordt genoemd (7:7) werd verleid en uiteindelijk 'als een os ter slachting geleid' (7:22). Kennelijk zijn er dus geen sociale barrières en daarom wordt gezegd: 'Laat uw hart tot haar wegen niet wijken, dwaalt niet op haar paden' (7:25).

De onafhankelijke argumenten om het gevaar van het criminele circuit en de vreemde vrouw letterlijk te nemen versterken elkaar. De verschillende waarschuwingen voor vrouwen hebben dus dezelfde functie als de waarschuwingen om niet in het criminele circuit terecht te komen. Alle wijsheid van het oude Nabije Oosten was immers altijd praktisch van aard.³⁵ Het beste is daarom om aan te sluiten bij Shupak. Zijn zienswijze is dat de aanbevelingen van de wijze man om de vrouw van de jeugd aan te kleven en de slechte vrouwen te mijden geen allegorieën zijn, maar praktische instructies gebaseerd op de alledaagse werkelijkheid waarbij zodoende het didactische doel van de literatuur tot vervulling komt, dat is om te dienen als een handboek voor de opgroeiende jeugd.³⁶ De conclusie is hier dan ook dezelfde als bij het vorige kopje. Zou een man van stand zich gemakkelijk begeven tot de vreemde vrouw? Zou hij in het dagelijks leven wel in aanraking komen en zo dichtbij komen dat hij door haar stem verleid zou kunnen worden? Erg waarschijnlijk is dat niet. Het is niet zo makkelijk om op basis van de waarschuwingen veel vast te stellen over de achtergrond van de zoon. Maar het zal wel duidelijk zijn dat deze waarschuwing gericht is aan een jonge en onervaren persoon die hoogstwaarschijnlijk nog niet getrouwd is. Hij wordt immers niet voor niets aangespoord om zich te verblijden met de vrouw van zijn jeugd (Spr. 5:18).

3.7 Conclusie Sociale locatie

De gedachte dat het Spreukenboek vooral is gemaakt voor de opleiding tot scribent is lastig te verenigen met de leeftijd van de vermeende doelgroep van de eerste spreukenverzameling. Uit de

³⁵ Clifford, R.J., *Proverbs: A Commentary* (Old Testament Library), Westminster John Knox Press: Louisville, 1999, p. 8

³⁶ N. Shupak, „Female Imagery in Proverbs 1-9 in the light of Egyptian sources“ in *Vetus Testamentum* 61(2011), p. 313

tekst blijkt namelijk op verschillende manieren dat de doelgroep jonge mannen betreft, die omringd worden door typische gevaren voor deze doelgroep en leeftijdscategorie. De vraag is dan waarom iemand die scribent wordt jong zou moeten zijn. Of met andere woorden; wat heeft een scribent aan al deze onderwijzingen en waarschuwingen? Dat het boek later gebruikt is voor onderwijsdoeleinden is mogelijk. Maar het is niet of nauwelijks mogelijk om na te gaan hoe het werk in de eindgestalte gebruikt is. Skladny beredeneerde dat belangrijke delen van Spreuken gebruikt werden om hovelingen te oefenen in hun werk aan het hof.³⁷ Dat kan wel zo zijn en de Egyptische parallellen doen ook in die richting denken. De Spreuken 1-9 bevatten echter geen specifiek onderwijs voor hovelingen. De vraag is hoe het onderwijs oorspronkelijk bedoeld is. Het beste is daarom om aan te sluiten bij Murphy die niet gelooft in een doorslaggevende oplossing, maar denkt dat de rol van zowel familie als een soort van rechtsschool moet worden erkend in de geschiedenis van de ontwikkeling van deze literatuur.³⁸ Wel is dat wat te vaag uitgedrukt, heel concreet kan het volgende worden geconcludeerd: De familiecontext is hoogstwaarschijnlijk de ontstaanscontext. En van het latere gebruik is maar moeilijk iets te zeggen.

³⁷ U. Skladny, *Die ältesten Spruchsammlungen in Israel*, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen, 1962, p.44

³⁸ Murphy, R.E., *Proverbs* (World Biblical Commentary), Thomas Nelson: Nashville, 1998, xxi

4. Umwelt

4.1: Inleiding

Het valt Longman III op dat Salomo's wijsheid in de Bijbel wordt gewaardeerd 'niet in contrast, maar in vergelijking met de wijsheid van Egypte en andere tradities van het Nabije Oosten'.³⁹ Hij doelt dan op 1 Kon. 4:29-30: 'En God gaf Sálomo wijsheid en zeer veel verstand, en een wijd begrip des harten, gelijk zand dat aan den oever der zee is. En de wijsheid van Sálomo was groter dan de wijsheid van al die van het *oosten*, en dan alle wijsheid der *Egyptenaars*.' (cursivering, RvA) Het is interessant om te zien dat de wijsheid van de Egyptenaren bij de schrijver van Koningen bekend was als groter en er in de overtreffende trap over Salomo's wijsheid gesproken wordt. 'Solomons's wisdom is not of a completely different order' merkt Tremper Longman III daarom ook terecht op.⁴⁰

4.2: Verschillende oudoosterse parallellen.

Het is goed mogelijk dat er spreuken zijn die hun oorsprong hebben in buitenlandse wijsheidsliteratuur. Zo was er volgens het Koningenboek tijdens de koningentijd enig contact met de Egyptische cultuur, hoewel de internationale handel vooral in handen lag van de Feniciërs.⁴¹ Er was bijvoorbeeld volgens 1 Koningen 9 sprake van een handelscontact tussen koning Salomo en de Fenicische koning Hiram. Maar er was ook persoonlijk contact van Salomo met Egypte, want hij trouwde zelfs met een dochter van Farao. Zowel de Tenach als de Egyptische bronnen schrijven hierover.⁴² In twee commentaren op Spreuken is de buitenlandse invloed uitgebreid besproken. Ten eerste beschrijft Longman III verschillende parallellen tussen de Israëlitische wijsheid en andere oudoosterse wijsheid. Ten tweede beschrijft McKane nog veel uitgebreider in zijn commentaar de buitenlandse wijsheidsliteratuur. Naast de Egyptische instructies van Ptahhotep, Kagemni, Merikare, Ani, Onchseshongy en de beroemde Amenemope die Longman III noemt, noemt McKane ook nog Duauf en Amenemhet.⁴³ Ptahotep en Kagemni waren allebei vizier van een Farao en beiden krijgen opdracht om hun zoon te onderwijzen zodat die hen op kan volgen in hun ambt.⁴⁴ Bij 'Merikare' gaat het om de onderwijzing van een Farao aan zijn eigen zoon.⁴⁵ Hetzelfde geldt voor de onderwijzing van Amenemhet, de eerste Farao van de twaalfde dynastie, die hij gaf aan zijn zoon Senusert I.⁴⁶

³⁹ Longmann III, T., *Proverbs* (Baker Commentary on the Old Testament, Wisdom and Psalms), Baker Academic: Grand Rapids, 2006, p. 42

⁴⁰ Ibidem, p. 42

⁴¹ B.U. Schipper, *Israel und Ägypten in der Königszeit*, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen, 1999, p. 82

⁴² Ibidem, p. 83

Longmann III, T., *Proverbs* (Baker Commentary on the Old Testament, Wisdom and Psalms), Baker Academic:

Grand Rapids, 2006 en W. McKane, *Proverbs: A New Approach*, SCM Press LTD: London, 1970

⁴⁴ W. McKane, *Proverbs: A New Approach*, SCM Press LTD: London, 1970, p. 51-67

⁴⁵ Ibidem, p. 67

⁴⁶ Ibidem, p. 82

Duauf' bevat onderwijzingen voor een aankomende scribent, daarbij is het opvallend dat het niet alleen praktisch onderwijs, maar ook moreel onderwijs betreft.⁴⁷ De sociale achtergrond is een school voor scribent. De tekst 'Ani', gaat over een vader (Ani) en zijn zoon (Khenshotep), maar beiden zijn zij scribent. Het bevat niet alleen onderwijs van vader op zoon met betrekking tot het werk wat ze beiden uitoefenen, maar het onderwijs is ook hier wat breder en het betreft echte levenslessen voor de jongeman.⁴⁸ Bij het bekende geschrift 'Amenemope' gaat het ook weer om een hoveling, maar wel van een lagere rang dan Phahotep.⁴⁹ De wijsheid van 'Onchsheshonqy' is geheel anders dan alle andere Egyptische wijsheid want het is veel meer praktischer van aard. De doelgroep zijn de mensen van het platteland.⁵⁰

De Babylonische wijsheid is met name uitgebreid beschreven en vertaald door Lambert. Zijn studie levert ook interessante parallellen op, zowel thematisch als qua vorm. Net als in Spreuken wordt in de 'Counsels of Wisdom' een 'zoon' aangesproken.⁵¹ Hetzelfde geldt voor de wijsheid van Ahikar, want ook daar is sprake van onderwijs aan een zoon. McKane legt uit dat de aanspreekvorm 'mijn zoon' maar één keer voor komt, maar dat de instructie als geheel wel veronderstelt dat ze in het geheel aan die zoon geadresseerd zijn.⁵²

Hermann Gunkel verklaarde al op het Historische Congres te Berlijn in 1890, dat het onbetwistbaar was dat de Israëlitische Spreukenliteratuur onder invloed van Egypte stond, en dat volgens hem vooral, omdat in deze literatuur het specifiek Israëlitische element op de achtergrond blijft.⁵³ Van een directe beïnvloeding van Egyptische wijsheid op Israëlitische wijsheid is echter waarschijnlijk geen sprake. Dat nochtans het idee van een directe onderlinge beïnvloeding zo wijd verbreid is onder exegeten is eenvoudig te verklaren. Wanneer iemand twee bronnen uit de Oudheid vindt die gelijkenissen vertonen rijst al snel de vraag hoe dat kan. Veel commentaren geven dan ook eenvoudig aan dat het niet 'op toeval kan berusten'. Het zal zeker niet op toeval berusten, maar de exegeet dient voorzichtig te zijn met het leggen van verleidelijke verbanden. Door teveel nadruk te leggen op directe verbanden tussen Bijbelse en Egyptische wijsheid raakt het geheel van internationale wijsheidsgenre uit het oog. Dat gebeurde eerder vooral in de zoektocht naar wederzijdse afhankelijkheid van de tekst van Amenemope en een gedeelte van Spreuken. Sinds er veel meer verschillende wijsheidsteksten zijn ontdekt, werden ze in de loop van de jaren vergeleken

⁴⁷ Ibidem, 1970, p. 87

⁴⁸ Ibidem, 1970, p. 92-94

⁴⁹ Ibidem, p. 105

⁵⁰ Ibidem, 1970, p. 117-118

⁵¹ W.G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, At the Clarendon Press: Oxford, 1960, p. 103

⁵² W. McKane, *Proverbs: A New Approach*, SCM Press LTD: London, 1970, p. 161

⁵³ W.D. van Wijngaarden, *Het boek der wijsheid van Amen-em-ope, den Zoon van Kanecht: Uit het Egyptisch vertaald*, Uitgeverij C.A. Mees: Santpoort, 1930, p. 102

met de Oudtestamentische wijsheid. Naast de Egyptische wijsheid valt te denken aan Sumerische, Akkadische, Babylonische en Assyrische wijsheid. Daarbij is het belang van de Arabische wijsheid ook in recent onderzoek nog benadrukt. De gedachte van indirecte beïnvloeding werd gefundeerd met de vondst van vele parallellen in het geheel genre van de wijsheidsliteratuur.

4.3: Arabische parallellen

Naast de reeds genoemde wijsheid is de betrekkelijke nieuwe comparatieve studie van Kassis noemenswaardig omdat hij onderzoek deed naar parallellen tussen het Spreukenboek en Arabische wijsheid. Deze vergelijking is inhoudelijk anders dan de eerder genoemde parallellen gezien de datering van Arabische wijsheid. De eerder genoemde oudoosterse wijsheid dateert min of meer uit dezelfde tijdspanne als de Bijbelse wijsheidsliteratuur of is ouder. De Arabische wijsheid is pas veel later opgetekend. Een ander aspect van de Arabische wijsheid is wel interessant voor het onderzoek, namelijk hoe daaruit blijkt dat bepaalde wijsheid later opgenomen wordt in belangrijke bronnen zoals de Koran. In de gedurfde studie van Kassis wordt een vergelijking gemaakt tussen de spreuken van Salomo en van Luqmân. Deze Luqmân wordt in het geheel van de Arabische wijsheidsliteratuur neergezet als een veelzijdig figuur. Hij zou hebben geleefd in de regio tussen Jemen en Oman en in een tijd tussen David en Mohammed.⁵⁴ Met andere woorden, er is weinig tot niets van zijn persoon bekend, maar feit is dat veel wijsheid aan hem wordt toegeschreven. Er is in de Koran zelfs een Soera, Soerat Luqmân aan hem toegeschreven. Net als aan Salomo wordt ook aan Luqmân wijsheid toegeschreven die zich op verschillende manieren manifesteert. Naast de Koranische personage en de voortbrenger van fabels wordt hij ook geassocieerd met een pre-Islamitische persoon. Met zijn opname in de Koran wordt in de Arabische wereld volgens Kassis veel wijsheid aan hem toegeschreven en wordt hij zo de Ahiqar van de Arabieren.⁵⁵ De wijsheidstraditie rond Salomo kan zich op eenzelfde wijze hebben ontwikkeld, dat is de belangrijkste conclusie uit de Arabische wijsheid voor dit onderzoek. Hoewel er weinig of niets over een zeker persoon bekend kan zijn, kan in latere tijd veel aan hem worden toegeschreven. D

4.4 Conclusie Umwelt

Met name uit het onderzoek naar de Egyptische wijsheidsliteratuur kan voorzichtig de conclusie worden getrokken dat er vaak sprake is van een hoveling of scribent die onderwijs ontvangt, Onchsheshonqy is de uitzondering die de regel bevestigt. Hoewel er in andere gedeelten van het Spreukenboek duidelijke verwijzingen zijn naar het hof, is dat nauwelijks het geval in de eerste Spreukenverzameling. Wel maken drie zaken het waarschijnlijk dat het later wel gefunctioneerd

⁵⁴ R.A. Kassis, *The book of Proverbs and Arabic Proverbial Works*, Brill: Leiden, 1999, p.48

⁵⁵ R.A. Kassis, *The book of Proverbs and Arabic Proverbial Works*, Brill: Leiden, 1999, p.51

heeft aan het hof. Ten eerste namelijk dat er, zoals al genoemd is, er in het vervolg van Spreuken wel meer verwijzingen zijn naar het hof. Ten tweede is het feit dat veel wijsheidsliteratuur in de omliggende landen wel aan het hof functioneerde ook een zwaarwegend argument om die functie voor Spreuken ook serieus te nemen. Ten derde biedt de vergelijkende studie van Kassis inzicht in de mogelijkheid dat wijsheid waar de ontstaansgeschiedenis uiteindelijk niet van bekend is later toch gekoppeld wordt aan een persoon met een wijsheidstraditie.

5. Genre

Van groot belang voor het onderzoek is de juiste duiding van het genre in de eerste Spreukenverzameling. Sinds het onderzoek naar wijsheid als oudoosters fenomeen een vlucht nam zijn er ook verschillende subgenres ontdekt binnen de wijsheidsliteratuur. Volgens Clifford is er sprake van twee genres in Spreuken, namelijk de vader-zoon-instructie en de korte spreuk.⁵⁶ De vader-zoon-instructie is vooral terug te vinden in Spreuken 1-9. Het instructie-genre is herkenbaar aan de onderwijzingen in de werkwoordsvormen van de imperativus of de jussivus. Hoewel ook bij wetsteksten sprake is van deze werkwoordsvormen komt daarbij dat het werkwoord een object heeft in de vorm van een leerling. In het geval van Spreuken wordt met name de zoon genoemd. Daarbij heeft het werkwoord inhoudelijk gezien vaak een morele betekenis. Een aantal voorbeelden: וְאַל-תִּטֹּשׁ תּוֹרַת אִמֶּךָ: 'Mijn zoon, hoor de tucht uws vaders, en verlaat de leer uwer moeder niet.'(1:8) וְאַל-תִּשְׁכַּח וְיִצְרָ לְבָבְךָ: 'Mijn zoon, vergeet mijn wet niet, maar uw hart beware mijn geboden.'(3:1) In de verzen die daarop volgen wordt inhoudelijk doorgegaan in onderwijzingen. Zulke onderwijzingen komen niet of nauwelijks voor in bijvoorbeeld de tweede Spreukenverzameling.

Met name McKane heeft gezorgd voor heldere definities van de subgenres in de wijsheidsliteratuur van de Umwelt. Het onderzoek van McKane toont aan dat spreuken 1-9 bestaat uit grote delen die duidelijk Instructiegenre zijn. Het is dan ook verstandig om McKane te volgen in zijn opvatting dat er wat betreft de vorm van 1-9; 22:17-24:22 en 31:1-9 sprake is van een *internationaal* bekend instructie-genre. De overige delen behoren tot het zogenaamde 'sentence'-genre. De verzen 1:8-19; 3:1-12, 21-35; 4; 5; 6:1-5, 20-35; 7:1-5, 24-27 worden genoemd als behorende het internationale instructie-genre.⁵⁷ Dat grote delen van de eerste spreukenverzameling behoren tot dat genre wil veel zeggen over de doelgroep. Want als het genre overeenkomt met dit internationale genre, is de implicatie dat de doelgroep overeenkomstig is, niet ver gezocht. Dan zou de conclusie moeten zijn dat er toch meer gedacht moet worden aan een persoon van hoge komaf.

⁵⁶ Clifford, R.J., *Proverbs: A Commentary* (Old Testament Library), Westminster John Knox Press: Louisville, 1999, p.8

⁵⁷ W. McKane, *Proverbs: A New Approach*, SCM Press LTD: London, 1970, p. 7

6. Theologie

De theologische gedachten van het spreukenboek zijn summier voor een oudtestamentisch boek. Toy merkt op dat termen zoals 'Israël, Israëls verbond met Jahweh, tempel, priesters, profeten, allen gewoon voor de profetische geschriften, niet voor komen in Spreuken.'⁵⁸ Hoe is dat te verklaren? Het is goed mogelijk dat oorspronkelijke volkswijsheid die oorspronkelijk een min of meer seculier karakter had later meer een theologische lading kreeg. Alhoewel wijsheid dus van menselijke origine is, komt Spreuken 2 toch tot de erkenning van wijsheid als goddelijk: 'Want de HEERE geeft wijsheid, uit Zijn mond *komt* kennis en verstand.' (Spr. 2:6) Maar is dan ook *alle* wijsheid van God? Kon de auteur of redacteur van Spreuken de alledaagse wijsheden gebruiken of verzamelen? Wellicht was er een breed gedragen traditie die wijsheid in het algemeen als goddelijk wilde zien. Dat lijkt bijvoorbeeld sterk het geval in een tekst die te dateren valt rond 180 v. Chr. In het boek van Jezus Sirach wordt namelijk God de bron van alle wijsheid wordt genoemd: 'ALLE wijsheid is van de Here, en is met hem in der eeuwigheid' (Sir. 1:1) En die wijsheid is uitgegoten op *alle vlees* (cursivering, RvA) en met name op degenen die God liefhebben, zo blijkt in hetzelfde hoofdstuk (1:9). Eén van de conclusies van zijn paper is dat er naast Sirach 1:1 nergens anders in de Bijbelse wijsheidsliteratuur expliciet wordt vermeldt dat alle wijsheid van de Heere is.⁵⁹ Juist met deze conclusie is er ruimte over voor een mogelijke ontwikkeling van 'wereldse' wijsheid naar goddelijke wijsheid. Volgens Schmid is de theologiserende ontwikkeling zelfs waarschijnlijk. Hij redeneert als volgt: 'Daß die Weisheit Israels so wenig wie diejenige Ägyptens und Mesopotamiens je unreligiös und in unserem Sinne „profan“ gewesen ist, ist heute unbestritten und braucht nach dem, was im Vorstehenden über Weisheit im allgemeinen gesagt worden ist, nicht mehr begründet zu werden.'⁶⁰ Het gaat volgens hem duidelijk om een proces dat „im Laufe der Weisheitsgeschichte in zunehmendem Maße theologisch expliziert wird."⁶¹ Volgens Schmid is de verzameling van Spreuken 25-27 het meest 'wereldse' deel van de Israëlitische wijsheidsliteratuur. In de gedeelten van Spreuken 28-29 en 16:1-22:16 is het theologisch gehalte hoger, Schmid noemt het een veel sterkere 'religiöse Grundton'.⁶² Terwijl de hoofdstukken 10-16 dan minder theologisch van aard zijn. Ook in de hoofdstukken 1-9 laat zich de theologiserende ontwikkeling vaststellen volgens Schmid.⁶³

⁵⁸ Toy, C.H., *A Critical and Exegetical Commentary to the Book of Proverbs* (The International Critical Commentary), T&T Clark: Edinburgh, 1970, p. xxi

⁵⁹ P.C. Beentjes, "Full Wisdom is from the Lord" in *The Wisdom of Ben Sira*, Walter de Gruyter, GmbH & Co: Berlin, 2008, p. 152

⁶⁰ H.H. Schmid, *Wesen und Geschichte der Weisheit*, Verlag Alfred Töpelmann: Berlin, 1966, p. 144

⁶¹ Ibidem, p. 144

⁶² Ibidem, p. 146

⁶³ Ibidem, 1966, p. 145

De tekst van Spreuken duidt op een theologiserende ontwikkelingen, maar het blijft een feit dat het werk binnen de canon juist opvalt vanwege de weinige theologische noties. Dat heeft wellicht wat te zeggen over de Sitz im Leben. Misschien was er rondom het hof een centralisatie was van religiositeit en is Spreuken waarschijnlijk niet ontstaan aan het hof. Want juist het ontbreken van basale theologische noties die in Israël geldig waren maken het begrijpelijker als de wijsheid niet aan het hof of in de tempel ontstond, maar bij van de 'gewone man'. Volgens Schmid is er in de Israëlitische wijsheid niet alleen sprake van 'Theologisierung', maar ook van 'Anthropologisierung' en zelfs 'Anthropozentrierung'. Mensen worden in beschouwing genomen en de mens staat centraal, juist ook in Spreuken 1-9. De thema's zijn breed, maar gaan steeds over sociale verhoudingen tussen de zoon en criminelen, tussen de zoon en prostituees, tussen de zoon en zijn ouders en tussen de zoon en de vrouw van zijn jeugd. Daarmee moet geen theocentrische lezing van de spreuken worden uitgespeeld tegen een antropocentrische lezing. De juiste verhouding tot verschillende groepen van mensen helpt de jongeling om God te vrezen en tegelijkertijd is de 'vreze des Heeren' het beginsel van de wijsheid. Wijsheid is goddelijk en behulpzaam tegenover alle mensen. De wijsheid van het Oude Nabije Oosten en zeker ook van Spreuken is beslist geen Griekse filosofie, maar de wijsheid is praktisch van aard en gericht op het leven van alledag.

7. Het doel van de Spreuken

Al gauw wordt over het hoofd gezien dat net als veel andere literaire werken van verschillende genres de eerste delen van een geschrift vaak veel informatie bieden over de eventuele doelgroep. Zoals dat geldt bij veel boeken binnen de canon, geldt dat ook voor Spreuken. De indeling van het Spreukenboek stelt voor verschillende vragen. Het eerste vers moet gezien worden als de titel van het boek. De vraag is gesteld waar het eerste vers een titel van is en waar de eerste zeven verzen precies een inleiding voor vormen. Volgens sommigen zijn de genoemde verzen een inleiding op het geheel van het Spreukenboek en volgens anderen op de eerste spreukenverzameling van 1:1-9:18. Het maakt voor het onderzoek niet zoveel uit, want in elk geval is het (ook) een inleiding op de eerste spreukenverzameling. Het eerste deel biedt een aardig inzicht in de schrijversdoelen:

- 1 De spreuken van Salomo, de zoon van David, de koning van Israël,
- 2 Om te kennen wijsheid en discipline; om te verstaan woorden van verstand;
- 3 Om te ontvangen discipline voor succes, rechtvaardigheid, oordeel, en oprechtheid;
- 4 Om te geven aan de onervaren vaardigheid, aan de jongen kennis en bedachtzaamheid.
- 5 Een wijze zal horen en zal voortgaan in het leren; een verstandige zal wijze raad verkrijgen;
- 6 Om te verstaan een spreuk en een gezegde, de woorden van de wijzen en hun raadsels.
- 7 De vrees voor Jahweh is het startpunt van de kennis; wijsheid en discipline verachten de dwazen.’ (Spreuken 1:1-7, vertaling RvA)

Er zijn commentatoren die dachten dat de eerste zeven verzen jonger zijn dan de rest van Spreuken en dat dit gedeelte door één van de latere redacteurs is toegevoegd. Hoewel van het eerste vers wel beredeneerd kan worden dat iemand dat later heeft toegevoegd om middels de traditie rond Salomo een zekere autoriteit aan het geschrift mee te geven, is dat van de latere verzen moeilijker te begrijpen. De woorden passen geheel in het voorafschift van de wijsheidsliteratuur van het oude Oosten. Daarnaast zijn de woorden die worden genoemd ook niet vreemd aan de eerste spreukenverzameling.

Veel commentatoren hebben het zevende vers geïsoleerd van de voorafgaande verzen, maar een betere uitleg is misschien de uitleg van Clifford dat het zevende vers de climax is van de voorafgaande verzen.⁶⁴ In de verzen 2 tot en met 6 wordt het schrijversdoel aangegeven doormiddel van een aantal infinitieven. Dit komt ook voor in Spreuken 22:17-21. In dat gedeelte is het ultieme doel het vertrouwen op Jahweh. Hier wordt in de Hebreeuwse tekst met het partikel ‘ו’ voor de infinitieve werkwoordsvorm aangegeven dat de onderwijzingen een doel hebben. Het loopt uit op de

⁶⁴ Clifford, R.J., *Proverbs: A Commentary* (Old Testament Library), Westminster John Knox Press: Louisville, 1999, p.34

verwoording van het ultieme doel, want.⁶⁵ Hoewel de Jahwistische elementen in Spreuken aanwezig zijn wordt zoals uit het vorige deel bleek soms benadrukt dat Spreuken een laag theologisch gehalte heeft. Daarmee wordt impliciet maar vaak ook expliciet de wat kromme vergelijking gemaakt met een geheel ander genre, de profetische literatuur. Echter gezien, de plaats die de auteur of redacteur aan het zevende vers heeft gegeven mag het zevende vers wel met een uitroepteken worden geschreven. Dat ultieme doel wordt bereikt door wijsheid te betrachten. Degene voor wie deze doelen als wens worden uitgesproken is de jongeling en de onervarene. Deze woorden worden in parallelisme genoemd en geven aanleiding tot een concordantieonderzoek naar deze woorden. Zeker gezien het feit dat deze woorden veel voorkomen in het geheel van de eerste verzameling.

⁶⁵ J.E. Miles, *Wise King – Royal Fool: Semiotics, Satire and Proverbs 1 – 9*, T&T Clark: London, p. 54

8. Concordantieonderzoek

8.1 בֶּן zoon

Het woord בֶּן komt in het geheel van het Spreukenboek 55 keer voor in verschillende vormen⁶⁶. Het komt duidelijk meer voor in de eerste Spreukenverzameling van 1:1-9:18 dan in de rest van het boek, namelijk 25 keer. Van die 25 keer is er 15 keer sprake van de aanspreekvorm in enkelvoud 'mijn zoon' בְּנִי. Daarnaast is er interessant genoeg 7 keer sprake van een meervoudsvorm (4:1; 5:7; 7:7, 24; 8:4, 31, 32) Van die 7 keer worden 4 keer de zonen rechtstreeks aangesproken. (4:1; 5:7; 7:24; 8:32). Dit impliceert dat het onderwijs wat rechtstreeks aan de zoon gericht is vaak ook breder onderwijs vormt, wellicht voor al de manspersonen die onder de pater familias stonden.

De betekenis is breder dan het woord 'zoon' het gaat in ieder geval om nageslacht.⁶⁷ Het kan gaan om een zoon of een kleinzoon en er wordt in ieder geval een familiecontext mee aangeduid.

Het valt op dat vaak aan het begin van nieuwe teksteinheden wordt aangevangen met de aanspreekvorm בְּנִי. Er is meerdere keren sprake van een aanspreekformule: Namelijk in 1:8, 1:10, 1:15, 2:1, 3:1, 3:11, 3:21, 4:10, 4:20, 5:1, 5:20, 6:1, 6:3, 6:20, 7:1. Deze verzen zijn opgebouwd aan de hand van een vaste formule. Het vers heeft de reeds genoemde aanspreekvorm en daarmee verbonden een werkwoord in een imperatieve of jussieve vorm. Soms staat in het vers de aanspreekvorm voorop en volgt de aanspraak daarop, in andere verzen is de volgorde omgedraaid. Qua betekenis laat het aan duidelijkheid niets te wensen over, het gaat om een mannelijke kind. De verzen waar het woord in de aanspreekvorm in voor komt staan op belangrijke plaatsen in de tekst. Vaak is dat vers het vertrekpunt voor het onderwijs in de daaropvolgende verzen.

8.2 יָעַר jongeling.

Het woord יָעַר komt op verschillende belangrijke plaatsen in het Spreukenboek voor. Het komt acht keer voor in de volgende verzen: 1:4; 7,7; 20:11; 22:6, 15; 23:13, 29:15 en 21. Voor de eerste spreukenverzameling is het niet een veel voorkomend woord, maar het is toch wel belangrijk voor het onderzoek. Het komt namelijk voor in de introductie (1:1-7). En in deze introductie wordt van het doel van het schrijven bericht.

Breder dan het Spreukenboek wordt het woord ook gebruikt, opvallend is wat Carolyn Leeb daarover zegt: 'Even in the Psalms and Prophets, it appears most often in a didactic context. Beyond that,

⁶⁶ De telling is handmatig gedaan met behulp van concordanties. Dat geldt ook voor de volgende hoofdstukken.

⁶⁷ M.E.J. Richardson (ed./trans.), *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament: Volume 1*, Brill: Leiden, 1994, p.137-138

much remains in these passages that is a challenge to the interpreter.⁶⁸ Het woord is inderdaad breed van betekenis, maar wel geldt voor zowel נַעַר als נַעֲרָה dat het gaat om een ongetrouwde jongeman of jongevrouw. נַעַר is de Israëliet blijkbaar zolang als hij vrijgezel is; met de trouwdag laat hij die status.⁶⁹ Maar tot de tijd van de bruiloft is hij nog wel beschikbaar volgens het woordenboek: ‘beschikbaar voor het huwelijk en is nog niet verloofd.’⁷⁰ Maar aangezien de betekenis van belang is heeft Sthähli veel uitgebreider dan het woordenboek onderzoek gedaan naar het woord. Het staat volgens hem buiten kijf, dat de נַעַר van Spreuken nog jong is. Het gaat volgens hem echter meer dan alleen een leeftijdsaanwijzing. ‘Nog onzelfstandig, onrijp, onmondig, ontbreekt het hem aan het juiste oordeels- en onderscheidingsvermogen.’⁷¹ Wat specifieker is de conclusie van Leeb’s studie dat de נַעַר niet behoort tot een zekere sociale klasse, dat het ook niet duidelijk maakt of iemand gehuwd is of niet en dat het ook niet noodzakelijkerwijs wijst op een bepaalde leeftijd. Wat gedeeld wordt is dat deze persoon weg is van het vaderhuis.⁷² Naast het feit dat er scheiding is gekomen tussen de נַעַר en het vaderhuis is hij meestal ook onder de hoede gekomen van een nieuwe meester.⁷³ Daarbij wordt door Leeb echter niet de familiecontext van Israël in acht genomen die ook in Spreuken naar voren komt. Zoals blijkt uit het onderzoek naar het ‘ben’ in de Spreuken en de rol van de vader en moeder en grootvader is deze נַעַר (nog) niet los gekomen van zijn vader. De vraag is of dat in het Oude Israël in het geheel wel gebeurde. Terecht Sthähli erop dat een zoon ook als hij volwassen is tot het vaderhuis behoort.⁷⁴ Hij staat onder de bescherming van zijn vader maar daarbij ook onder het beschikkingsrecht. Dat wil zeggen dat zijn vader de beslissingen voor hem neemt en hem ook wijsheid leert.⁷⁵

8.3 פְּתִי onervarene

De פְּתִי (onervarene) is net als בֶּן en נַעַר een term die duidt op jeugdigheid van de doelgroep. Het woord komt 14 keer voor. Het wordt gebruikt in de volgende verzen: 1:4, 22, 32; 7:7, 8:5; 9:4, 6, 16, 14:15, 18; 19:25; 21:11; 22:3 en 27:12. Het valt op dat het woord twee keer wordt gebruikt in een

⁶⁸ C.S. Leeb, *Away from the Fathers’s House: The social Location of na’ar and na’arah in Ancient Israel*, Sheffield Academic Press: Sheffield, 2000, p.163

⁶⁹ H.P. Stähli, *Knabe-Jüngling-Knecht: Untersuchungen zum Begriff na’ar im Alten Testament*, Peter Lang: Frankfurt am Main, 1978, p. 99

⁷⁰ M.E.J. Richardson (ed./trans.), *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament: Volume 2*, Brill: Leiden, 1994, p.707

⁷¹ H.P. Stähli, *Knabe-Jüngling-Knecht: Untersuchungen zum Begriff na’ar im Alten Testament*, Peter Lang: Frankfurt am Main, 1978, p. 106-107

⁷² Ibidem, p.190

⁷³ Ibidem, p.190

⁷⁴ H.P. Stähli, *Knabe-Jüngling-Knecht: Untersuchungen zum Begriff na’ar im Alten Testament*, Peter Lang: Frankfurt am Main, 1978, p. 98

⁷⁵ Ibidem, 1978, p. 98

parallelisme en dat het dan staat tegenover נֶעַר (1:4 en 7:7). Met twee dezelfde woorden wordt dezelfde persoon aangeduid. Normaliter heeft פְּתִי beslist een negatieve klank, het betekent zoveel als 'dwaas' of 'naïef'. Verder kan er gedacht worden aan het Engelse 'simpleton' of zoals de Statenvertalers in Psalm 116 het vertalen met 'eenvoudigen'. Als betekenis wordt genoemd: 'inexperienced, easily seduced, but needing instruction'.⁷⁶ Zo komt het ook voor in Spreuken, want weliswaar is de klank ook hier niet positief, maar er is gezien de context van 1:4 ook voor deze 'onervarene', net als in Psalm 19:8 nog wel een mogelijkheid om wijsheid te verkrijgen.

⁷⁶ M.E.J. Richardson (ed./trans.), *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament: Volume 3*, Brill: Leiden, 1994, p. 989

Conclusie

Het is moeilijk om vergaande conclusies te trekken aan het eind van deze scriptie. Veel van de vragen leiden naar andere vragen en de hoofdvraag heeft zoveel in zich dat er gemakkelijk een veel uitgebreidere studie kan worden geschreven over dit onderwerp. Toch is het goed om een voorzichtige balans op te maken van de verschillende onderzochte vragen.

De drie onderzochte woorden lijken goed met elkaar samen te gaan in betekenis en vullen elkaar zelfs aan. De persoon die aangesproken wordt in de tekst is een jongeman die nog niet getrouwd is, nog onervaren is en om die reden wijsheid nodig heeft. Hoewel zijn leeftijd niet precies vast te stellen is, kan wel met zekerheid gezegd worden dat hij jong is en ongetrouwd. Zijn maatschappelijke positie is moeilijker te bepalen. Hij wordt onderwezen in de familiecontext en loopt in wezen gevaar om te verdwijnen in de criminaliteit of ten onder te gaan aan verkeerde seksuele relaties. Aangezien theologische noties in Spreuken gering zijn is het niet waarschijnlijk dat de oorsprong van Spreuken aan een religieus centrum als het hof ligt. Daarmee is echter niet gezegd dat bij de redactie en samenstelling van spreuken het hof geen voorname rol heeft gespeeld. De verschillende allusies naar Salomo en de letterlijke verwijzing naar redactioneel werk van de mannen van Hizkia kunnen niet genegeerd worden. Het is waarschijnlijk dat hetgeen Fox 'scribent schools' noemt een belangrijke rol hebben gespeeld, niet in het ontstaan van de spreuken, maar wel in het ontstaan van het *Spreukenboek*. De zoon wordt een jongeling en een onervarene genoemd en zijn wijsheid verkrijgt hij in de familiecontext, van zijn vader en zijn moeder. Gezien de vele parallellen met Egyptische wijsheid die altijd een functioneerde aan het hof of aan een school is het niet onwaarschijnlijk dat ook Spreuken 1-9 later functioneerde aan het hof. Maar daar is het nadrukkelijk niet ontstaan. De nazaten van Israëls koningen komen daarom in aanmerking als doelgroep van de latere Sitz im Leben. Koningin Hizkia heeft waarschijnlijk de eerste spreukenverzameling opgenomen bij de andere verzamelingen.

Bibliografie

- Beentjes, P.C., *"Full Wisdom is from the Lord" in The Wisdom of Ben Sira*, Walter de Gruyter, GmbH & Co: Berlin, 2008
- Clifford, R.J., *Proverbs: A Commentary (Old Testament Library)*, Westminster John Knox Press: Louisville, 1999
- Estes, D.J., *Hear, my Son: Teaching and Learning in Proverbs 1-9*, Apollos: Leicester, 1997
- Fox, M.V., "The Social Location of the Book of Proverbs." in *Texts, Temples, and Traditions. A Tribute to Menahem Haran*, ed. M. V. Fox et al., Eisenbrauns: Warsaw, 1996, pp. 227-39
- Fox, M.V., *Proverbs 1-9 (The Anchor Bible)*, Doubleday: New York, 2000
- Golka, F.W., *Die Flecken des Leoparden: Biblische und afrikanische Weisheit im Sprichwort*, Calwer Verlag: Stuttgart, 1994
- Hermisson, H.J., *Studien zur Israelitischen Spruchweisheit*, Neukirchener Verlag: Neukirchen, 1968
- Kassis, R.A., *The book of Proverbs and Arabic Proverbial Works*, Brill: Leiden, 1999
- Kayatz, C., *Studien zu Proverbien 1-9*, Neukirchener Verlag: Neukirchen-Vluyn, 1966
- Lambert, W.G., *Babylonian Wisdom Literature*, At the Clarendon Press: Oxford, 1960
- Leeb, C.S., *Away from the Fathers's House: The Social Location of na'ar and na'arah in Ancient Israel*, Sheffield Academic Press: Sheffield, 2000
- Longmann III, T., *Proverbs (Baker Commentary on the Old Testament, Wisdom and Psalms)*, Baker Academic: Grand Rapids, 2006
- Maier, C., *Die "Fremde Frau" in Proverbien 1-9*, Universitätsverlag Freiburg Vandenhoeck en Ruprecht: Göttingen, 1995
- McKane, W., *Proverbs: A New Approach*, SCM Press LTD: London, 1970
- Miles, J.E., *Wise King – Royal Fool: Semiotics, Satire and Proverbs 1 – 9*, T&T Clark: London, 2004
- Murphy, R.E., *Proverbs (World Biblical Commentary)*, Thomas Nelson: Nashville, 1998
- Richardson M.E.J., (ed./trans.), *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament: Volume 1*, Brill: Leiden, 1994

- Schipper, B.U., *Israel und Ägypten in der Königszeit*, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen, 1999
- Schmid, H.H., *Wesen und Geschichte der Weisheit*, Verlag Alfred Töpelmann: Berlin, 1966
- Shupak, N., „Female Imagery in Proverbs 1-9 in the Light of Egyptian sources“ in *Vetus Testamentum* 61 (2011), 310-321.
- Skladny, U., *Die ältesten Spruchsammlungen in Israel*, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen, 1962
- Stähli, H.P., *Knabe-Jüngling-Knecht: Untersuchungen zum Begriff na'ar im Alten Testament*, Peter Lang: Frankfurt am Main, 1978
- Toy, C.H., *A Critical and Exegetical Commentary to the Book of Proverbs*(The International Critical Commentary), T&T Clark: Edinburgh, 1970
- Tuinstra, E.W., *Spreuken I* (De prediking van het Oude Testament), Callenbach: Baarn, 1996
- Van der Ploeg, J., *Spreuken* (De boeken van het Oude Testament), J.J. Romen & Zonen: Roermond, 1952
- Washington, H.C., *Wealth and Poverty in the Instruction of Amenemope and the Hebrew Proverbs*, Scholars Press: Atlanta, Georgia, 1994
- Wijngaarden van, W.D., *Het boek der wijsheid van Amen-em-ope, den Zoon van Kanecht: Uit het Egyptisch vertaald*, Uitgeverij C.A. Mees: Santpoort, 1930